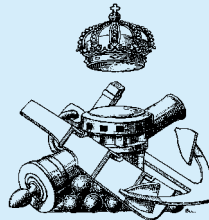

Åland 1940 – demilitarisering under sovjetisk kontroll, del 1: Den diplomatiska linjen

Av Kenneth Gustavsson

Särtryck ur *Tidskrift i Sjöväsendet* N:r 2 2014

Sid 145-149

Ledamoten
KENNETH GUSTAVSSON

Fil.dr Kenneth Gustavsson, f. 1954, är sedan många år verksam vid Ålands Museum i Mariehamn och forskar bland annat kring Ålands strategiska betydelse i norra Östersjön. År 2013 utsågs han även till docent i nordisk historia vid Åbo Akademi.

Åland 1940 – demilitarisering under sovjetisk kontroll, del 1: Den diplomatiska linjen

Inträdesanförande hållet vid Kungl. Örlogsmannasällskapetets ordinarie sammanträde i Stockholm den 26 mars 2014.

Det är ett välkänt faktum att den på sin tid mycket inflammerade Ålandsfrågan löstes av Nationernas förbund år 1921, där ett av resultaten blev att öarna skulle vara demilitariserade i fredstid och neutraliserade i krigstid. Konventionen är fortfarande i kraft och räknas idag som en av hörnstenarna i den åländska självstyrelsen. Mindre känt är däremot att demilitariseringen även regleras av ett annat fördrag, undertecknat hösten 1940 efter påtryckningar från Sovjetunionen och präglat av den dåvarande militära utvecklingen i Östersjöområdet.

I en tvådelad artikel ges här för första gången en mer detaljerad översikt över Moskvafördraget, utgående från nytt källmaterial.¹ Tyngdpunkten i denna första del ligger dels på bakgrunden, dels på etableringen av ett sovjetiskt konsulat i Mariehamn vars uppgift det var att övervaka demilitariseringen. I en andra del, vilken publiceras i nästa nummer av TiS,

1. Det nya källmaterialet härrör framförallt från Utrikesministeriets arkiv och fd. Krigsarkivet (nu Riksarkivet), båda i Helsingfors, samt i viss mån från Ålands landskapsarkiv och Länsstyrelsens arkiv, båda i Mariehamn. Detaljerad källförteckning kommer att redovisas i annat sammanhang.

redovisas den militära planeringen som drevs parallellt i riktning Åland, och som – om den hade förverkligats – skulle ha fått ödesdigra konsekvenser, inte bara för Åland och Finland, utan även för Sverige.

Ryssland, Sovjetunionen och Åland

Vid freden i Fredrikshamn 1810 hade Sverige för alltid förlorat Åland tillsammans med Finland. Den nya gränsen drogs i Ålands hav, vilket medförde att öarna från och med nu fick strategisk betydelse som potentiell språngbräda i norra Östersjön. För Rysslands säkerhetspolitik

blev dock Åland ett misslyckande. De allierades erövring av fästningen Bomarsund 1854 ledde till att man två år senare tvingades gå med på att öarna pålades sin första demilitarisering, det sk. *Ålands-servitutet*. I början av 1900-talet försökte visserligen Ryssland på diplomatisk väg bli kvitt bestämmelserna, men utan större framgång.

Krigsutbrottet 1914 innebar dock en vändpunkt, och Ryssland kunde i fortsättningen föra en aktiv militärpolitik på Åland, med trupper, befästningar, marin-flyg och lätta sjöstridskrafter. Den ryska överhögheten bröts i och med Finlands självständighetsförklaring i december 1917, även om ca 2000 man trupper ännu fanns kvar. Det definitiva slutet kom dock i februari-mars 1918, då först Sverige och därefter Tyskland intervenerade, och de kvarvarande ryssarna rent handgripligen fördes bort.

Trots det släppte inte Moskva sitt intresse för Åland, men eftersom inget västland ännu hade diplomatiska förbindelser med bolsjevikregeringen var det politiska inflytandet obefintligt. När Ålandsfrågan under 1919 började diskuteras på internationell nivå, sände utrikeskommisarie Tjitjerin flera gånger protestnoter runt världen. Där angavs att Ålandsöarna fortfarande var av vitalt intresse för Ryssland, samtidigt som västmakterna anklagades för att blanda sig i andra staters angelägenheter. I en motsvarande not från juni 1920 konstaterade Tjitjerin därför att varje beslut gällande Ålandsöarna utan rysk medverkan var ogiltigt.

Ur sovjetisk synpunkt avgjordes Ålands statstillhörighet istället av det finsk-ryska fredsfördraget som slöts i Dorpat i oktober 1920, till Finlands fördel. I fördraget ingick visserligen ingen separat skrivning om Åland, men under

förhandlingarna betonades att Sovjet-Ryssland (från 1924 Sovjetunionen) i egenskap av Östersjömakt måste kräva rätt att bli hörd om Finlands suveränitet över öarna skulle brytas eller om deras internationella status skulle ändras.

När förhandlingarna om Ålands nya demilitarisering inleddes i Genève under augusti 1921, skedde det fortfarande helt utan sovjetiskt deltagande – vilket föranledde nya protestnoter där det åter underströks att ”intet beslut om ögruppens internationella ställning kan tillerkännas giltighet utan Rysslands medverkan”. I oktober, flera veckor efter att de tio signatärmakterna undertecknat *Ålandskonventionen*, återkom Tjitjerin med nya noter till Sverige och Finland. Han betonade än en gång det speciella intresse dessa öar hade för Rysslands arbetande massor, samt konstaterade avslutningsvis:

”Ryska regeringen ingår icke ens på diskussion om ett eventuellt biträdande av de av andra fördragsslutande parter fattade besluten och förklarar helt enkelt, att konventionen av den 20 oktober icke existerar för Ryssland.”

Detta sammanfattar de tre huvudpunkterna i Sovjetunionens syn på Åland under större delen av mellankrigstiden: man vägrade erkänna att Ålandskonventionen existerade, liksom man vägrade godkänna att västmakterna skulle ges folkrättsligt inflytande över Åland. Detta samtidigt som man betonade att öarna var av större intresse för Sovjetunionen än för någon annan Östersjömakt, med undantag för Finland.

När Sovjetunionen år 1937 slutligen blev medlem av Nationernas förbund tvingades man i viss mån mildra sin syn på konventionens existens. Men åsikten om att Ålandsöarna var av vitalt intresse

för Sovjetunionen fanns dock oförändrad kvar, vilket inte minst framkom när Sverige och Finland våren 1939 försökte driva igenom sin gemensamma Stockholmsplan gällande försvaret av Åland.²

Vinterkriget

Trots demilitarisering och neutralisering drogs Åland redan från början in i Vinterkriget. När krigshandlingarna bröt ut den 30 november 1939, fanns endast smärre finska enheter på plats, närmast tillhörande det förstärkta sjöbevakningsdistriktet. Den 2 december överfördes därför en förstärkt cykelbataljon (PPP 8) från Åbo, samtidigt med huvuddelen av den finländska Kustflottan med pansarskeppen, kanonbåtarna och de större ubåtarna. Under de följande veckorna anlände kustartilleri som uppställdes i provisoriska värn. Från finländsk sida bedömdes risken för ett sovjetiskt landstigningsförsök vara överhängande, men i verkligheten fanns i detta skede ännu inga sådana planer. Finland skulle erövrans landvägen från öster, och uppenbarligen var tanken att Åland skulle följa med på köpet.

De direkta krigshandlingarna kring Åland fördes istället i blockadzonen till havs och i luften, där den sovjetiska Östersjöflottan under december och januari opererade med ubåtar och marinflyg. Trots ett flertal anfall blev resultatet ändå rätt magert: ångaren *Notung* som 24 januari sänktes av bombflyg öster om Sottunga, samt eskortfartyget *Aura II* som 13 januari förolyckades av egen sjunkbomb under ubåtsjakt i norra Ålands hav. De sovjetiska förlusterna var

2. Sovjetunionens syn på Åland har redovisats i Gustavsson (2012): *Ålandsöarna – en säkerhetsrisk? Spelet om den demilitariserade zonen 1919-1939*, PQR, Mariehamn.

Privathus i Mariehamn svårt skadat efter bombanfall mot Västra hamnen 20 januari 1940.

närmast ubåten *S-2* som 3 januari minsprängdes öster om Märket. Under flygkriget sköts därtill åtminstone tre bombplan ner av finskt jaktflyg över Skiftet.

Våren 1940

I fredsavtalet den 13 mars nämndes ingenting om Åland, och Finland höll kvar trupperna på öarna. Efter det tyska överfallet på Danmark och Norge förstärktes de betydligt med bland annat ett infanteriregemente (JR 9), fältartilleri och luftvärn, helt enligt tidigare planer. I slutet av maj räknade därför *Ålands försvar* (AP) nästan 10 000 man på plats, inklusive den åländska enheten *Ålands hemvärn* på 1 800 man. Från finländsk sida ansågs 1921-års konvention ha upphört att gälla, och man började därför bygga ut kustbefästningarna till permanenta anläggningar.

Redan den 14 mars slöt Sjöstridskrafterna kontrakt med Skånska Cement-

Kökar juni 1940: Kanonställning byggd av Skånska Cementgjuteriet och avsedd för 152 mm pjäs av typ Canet. Den glada damen är troligen fortchefens fru.

gjuteriet (dagens Skanska) om att bygga kustforten på Kökar och på Signilskär/Enskär. Under april anlände till vardera platsen ingenjörer och 30 byggnadsarbetare direkt från Sverige, tillsammans med monteringsfärdiga baracker samt fullständig maskinpark med kompressorer och bormaskiner. Från slutet av april pågick byggnadsarbetena dygnet runt i treskift, med understöd av lokal arbetskraft. I slutet av juni hade man på Kökar färdigställt en stor betongställning för en 152 mm pjäs, liksom en tillhörande 20 m lång bunker. Ytterligare tre likadana pjäsställningar var under arbete, liksom ett eldledningstorn och en mindre tunnelanläggning.

På övriga Åland byggde Sjöstridskrafterna med egna resurser motsvarande

permanenta kustfort på Herrö, Nyhamn, Hammarudda och Tellholm, om än i långsammare takt. Parallellt förstärkte och utvidgade infanteriet de fältbefästningar som under vintermånaderna färdigställts längs södra och västra kusten, dvs. i Mariehamn, Jomala, Hammarland och Eckerö. Militära byggnadsarbeten pågick även på ett flertal andra platser, inte minst gällande en utvidgning av Mariehamns flygfält som avsågs få sex korsande start- och landningsbanor.

Sovjetunionen blickar västerut

I Östersjöområdet inleddes i detta skede stora omvälvningar, i skuggan av det nära sammanbrottet på den franska fronten. Den 15 juni överlämnade Sovjetunionen ett ultimatum till Lettland med krav på politiska förändringar och rätt för Röda armén att marschera in. Följande dag erhölet Lettland och Estland motsvarande krav. Alla tre såg sig tvingade att ge vika, inte minst med tanke på att Sovjetunionen redan hade omfattande baser och trupper inne i dessa länder. En vecka senare hade de ryska styrkorna fullständig militär och politisk kontroll. Den 26 juni vände man sig mot Rumänien med motsvarande krav på Bessarabien, dagens Moldavien. Rumänerna försökte vinna tid, och meddelade följande dag att man var villiga att förhandla.

På kvällen den 27 juni, några timmar efter Rumäniens svar, kallades Finlands sändebud i Moskva, Juho Paasikivi, till Kreml för att – som han trodde – underteckna ett handelsavtal. I själva verket visade det sig att Moskva nu riktade sitt intresse mot Åland. Utrikeskommissarie Molotov inledde mötet med att fråga vad Finland höll på med på Åland, samt fortsatte:

Sovjetunionens hållning är nu densamma som i fjol våras, nämligen den, att Åland ej får befästas; men om Finland vill befästa Åland, bör detta ske i samråd med Sovjetunionen och på basen av en gemensam överenskommelse mellan Sovjetunionen och Finland. Sovjetunionen vill även kontrollera att Åland är obefäst, om detta skall överenskommas mellan Sovjetunionen och Finland.

För finländsk del kom kraven som en total överraskning, och den 1 juli höll regeringen krismöte i Helsingfors. Beslutet blev demilitarisering och ett omedelbart bortdragande av trupper och materiel från Åland, men förhoppningen var att tillsvidare kunna hålla kvar de tömda, halvfärdiga ställningarna. Vid utgången av månaden var evakueringen slutförd, vilket meddelades Moskva.

Moskvafördraget

Förhandlingarna om ett avtal kring Åland inleddes i mitten av juli 1940, men gick långsamt på grund av divergerande åsikter. Från finländsk sida hade man nu ändrat åsikt om 1921-års konvention, och begärde en skrivning om Finlands rättigheter och skyldigheter i enlighet med denna. Molotov hävdade dock envist att konventionen upphört att gälla, med motiveringen att av de ursprungliga signatärmakterna hade Estland, Lettland och Polen försvunnit, hade Danmark förlorat sin betydelse och hade vare sig England, Frankrike och Italien några intressen i Östersjön. Steg för steg tvingades Finland ge vika på i stort sett alla punkter, och den 11 oktober undertecknades det nya fördraget i Moskva. Utseendemässigt fanns likheter med 1921-års konvention, men innehållsmässigt var de olika. Till skillnad mot konventionen hade Finland nu inga rättigheter gällande Åland, bara

skyldigheter. Under Artikel 1 angavs:³

- Finland förbinder sig att demilitarisera Ålandsöarna och icke befästa dem.
- Finland förbinder sig att icke ställa dem till främmande staters beväpnade styrkors förfogande.

Det senare stycket innebar att det numera var omöjligt att begära svensk hjälp för Ålands försvar. Viktigt var även att fördraget inte innehöll någon skrivning om öarnas neutralisering i krigstid – vilket gav öppning för eventuella anfallsföretag i framtiden. Under artikel 3 gavs istället Sovjetunionen följande rättigheter:

- Sovjetunionen tillerkännes rättighet att upprätthålla ett eget konsulat var uppgift är att [...] övervaka att de fastställda förbindelserna angående Ålandsöarnas demilitarisering fullgörs.
- Den konsuläre representanten är berättigad att begära gemensam undersökning [...] vars resultat upptecknas i ett protokoll i fyra exemplar på finska och ryska, samt meddelas vardera partens regering för vidtagande av nödvändiga åtgärder.

Konsulatet anländer

Redan i slutet av augusti 1940, medan förhandlingarna ännu pågick, begärde Moskva visum för fem personer som man omedelbart ville sända till Åland, och några dagar senare begärde man även exekvatur för en konsul. I Helsingfors behandlades frågan i brådskande ordning och önskemålen beviljades.

Den 17 september anlände till Marie-

3. Fullständig fördragstext publicerad i finl. *FördrS 24/1940*; och i t.ex Björkholm & Rosas (1990): *Ålandsöarnas demilitarisering och neutralisering*, Åbo Akademis förlag, Åbo (sid. 136-137).

hamn konsul Andrei Orlenko med hustru Antonia, vicekonsul Nikolai Pirogov, samt sekreterare Anatolij Savvin med hustru Jelena. Tillsammans med dem anlände för några dagar även legationsrådet Jelisei Jelisejev – som i själva verket hette Jelisei Sinitsyn och hade befattning som statssäkerhetstjänsten NKVD:s resident i Finland. Under de följande veckorna anlände ytterligare grupper av personal, och i början av oktober räknade man 29 personer på plats i Mariehamn. Ett 15-tal av dessa tycks ha varit tjänstemän av olika slag, medan de övriga närmast var hustrur och barn. Lokal kontaktperson var i fortsättningen landshövding Ruben Österberg, och med dennes hjälp lyckades man rätt snart hyra två större byggnader i Mariehamn, varav den ena inrättades till huvudbyggnad och den andra till bostadsbyggnad. Samtidigt levererades även konsulatets motorbåt, *Burevestnik*, som bogserades över från Estland. I samma skede fick man även en egen personbil av märket *Limousine*.

Konsuln och han medhjälpare inledde genast arbetet ute på fältet, och intresset riktades såväl mot de nya finska anläggningarna som mot de gamla ryska från första världskriget – vilka demolerats redan år 1919. Som första punkt inspekterades anläggningarna på Herrö fort den 20 september, tillsammans med representanter för de finländska myndigheterna.

Demoleringen

Redan tidigt insåg man i Helsingfors att det var orealistiskt att försöka hålla kvar de tomma pjasställningarna som planerat. Den 5 augusti gjorde därför Sjöstridskrafterna upp ett översiktligt schema över hur mycket sprängämnen som skulle behövas för att fullständigt förstöra kustforten. För Kökars del räknade man med

3 840 kg *dinit* eller *nitrolit* för att spränga den färdigställda kanonställningen, och lika mycket för manskapsbunkern. Till de tre påbörjade ställningarna behövdes sammanlagt bara 1 320 kg. Räknat på hela Åland behövdes 35 ton sprängämnen.

I en skrivelse den 9 augusti föreslog emellertid chefen för Sjöstridskrafterna, general Valve, att demoleringen borde utföras så varsamt som möjligt för den händelse att Åland måste besättas på nytt och man snabbt behövde få nya kanoner på plats. Pjäsgröpar och tunnelmyningar borde före sprängningen fyllas med sprängsten så att vitala delar skulle skadas så lite som möjligt. Valve rekommenderade därför att arbetet borde inledas så fort som möjligt ”på grund av att det krävs betydligt mera tid att ändamålsenligt utföra en sådan vilseledande demolering”, samt att en sådan i ett senare skede kanske var omöjlig ”på grund av möjlig kontroll”. Uppenbarligen var detta inte endast Valves egna idéer. I den ovannämnda översikten anges att *partiell demolering* skulle kräva 8,5 ton sprängämnen räknat på hela Åland, samt *vilseledande demolering* endast 4,5 ton. Något svar på Valves skrivelse har inte påträffats, men i praktiken tycks man rätt långt ha följt hans rekommendationer.

Den 23 augusti fattade regeringen slutgiltigt beslut att befästningarna skulle demoleras, och att ett pionjärkommando omgående skulle sändas till Åland. Under ledning av kapten Kuumola skulle arbetena inledas på morgonen den 25 september och avslutas senast den 8 oktober. Dessvärre har hittills inga dokument påträffats som konkret beskriver demoleringen, men arbetet tyckts ha gått raskt undan och redan den 7 oktober var kommandot tillbaka i Åbo. Kvar på Åland fanns bara en sprängämnespräm

Kökar juli 1940: All lös materiel från fortet lastas på prämar och transporterats till Alskär strax öster om landskapsgränsen, för att där ingå i en ny huvudförsvarslinje.

som lämnats ifall arbetena måste kompletteras.

I en kortfattad rapport samma dag meddelade Kuumola att alla befästningar av permanent natur nu var fullständigt demolerade. Eventuella tilläggskrav från motpartens sida skulle antingen bero på svepskäl eller bristande sakkunskap. Kvar fanns dock alla bevakningstorn, liksom ett antal baracker på Enskär, Hammarudda, Herrö, Nyhamn och Kökar. I flera av dem bodde nu personal ur sjöbevakningen. Kvar fanns också alla fältbefästningar som infanteriet byggt längs syd- och västkusten, men som Sjöstridskrafterna inte hade någon kunskap om.

Diplomatiska komplikationer

Den 25 september gjorde konsulatet ett nytt besök på Herrö, denna gång för att följa det påbörjade demoleringsarbetet, men i fortsättningen tycks inte konsu-

latets personal ha fått övervaka dessa arbeten runtom Åland. Lördagen den 28 vände sig konsul Orlenko därför till landshövdingen och krävde att ”få närvara vid sprängningen av befästningsverken”, detta eftersom arbetet inlemts men där ”representanter för konsulatet förvägrats tillfälle att närvara”. Konsuln krävde att Utrikesministeriet i Helsingfors omedelbart skulle ordna saken, i annat fall skulle han meddela Utrikeskommissariatet i Moskva. På måndagsmorgonen, innan landshövdingen hunnit åtgärda frågan, tog Orlenko kontakt på nytt och krävde att inom två timmar få ett positivt svar. Till slut nöjde han sig dock med beskedet att man från de militära myndigheternas sida skulle sända överstelöjtnant Niilo Saario till Åland, och att konsuln skulle få överenskomma med honom. Under de följande veckorna gjorde konsulatets tjänstemän ett flertal inspektionsturer runtom Åland. Dessa

Konsulatets huvudbyggnad, den sk. Furstenborgska villan vid Nygatan i Mariehamn. Till vänster hörnet av Ålandsbanken.

skedde dels med båt, där man alltid åtföljdes av finländsk personal, dels med den egna bilen utan någon övervakning. Under resorna ägnades stort intresse åt fältbefästningarna, som i mer eller mindre gott skick fanns kvar längs kusten.

Den 11 oktober, samma dag som fördraget undertecknades i Moskva, sände Orlenko en formell skrivelse till landshövdingen adresserad ”Finlands regerings företrädare på Åland, herr Österberg”. Där konstaterades att demoleringsarbetet av okänd anledning avbrutits, trots att taggtrådshinder, baracker och torn ännu fanns kvar. Därtill hade kanonfundament påträffats på Eckerö, liksom ett stort antal fältbefästningar längs västra kusten, särskilt i området mellan Hammarudda och Tellholm. Landshövdingen ombads be regeringen att så fort som möjligt av-

sluta dessa arbeten, samt sända en representant för att granska anläggningarna och göra upp en demoleringsplan.

I själva verket hade inte arbetet avbrutits helt. Pionjärkommandot hade visserligen sänts iväg, detta eftersom man fruktade att en reguljär truppenhet på Åland i fortsättningen kunde leda till politiska förvecklingar. Nu fanns istället ett civilt kommando på plats för att förstöra fältbefästningarna. Tanken var att taggtråd och användbart trämaterial antingen skulle säljas till markägarna eller överlåtas gratis som ersättning. Torn och baracker behövdes däremot för sjöbevakningens behov.

Men eftersom arbetet gick långsamt begärde Orlenko den 17 oktober att den finländska regeringen skulle utse ett befullmäktigt ombud som i enlighet med

fördragets artikel 3 skulle ha rätt att genomföra en gemensam undersökning. Ärendet överlämnades till Huvudstaben som utsåg två personer, överstelöjtnant Sario och major L. Lundenius. Den 22 oktober genomfördes sålunda en första gemensam fältbesiktning längs stränderna i västra Hammarland. De påträffade anläggningarna markerades på en karta som bifogades ett undersökningsprotokoll som undertecknades samma dag i fyra exemplar, två på ryska och två på finska. Följande dag gjordes en motsvarande besiktning i Eckerö Skeppsvik och Degersand, varefter ett liknande protokoll upprättades och undertecknades.

Besiktningarna visade att demolering med enbart lokal arbetskraft gick alltför långsamt, och att arbetsstyrkan dessutom var för alltför svag. Orlenko krävde att ett kompani pionjärer och annat yrkeskunnigt folk omedelbart skulle sändas till Åland. Så skedde också, och den 27 oktober anlände 5 underofficerare och 75 man till Mariehamn, där de inkvarterades i nya Navigationsskolan.

Som ledare för det fortsatta arbetet utsågs överstelöjtnant L. Ehrnrooth, som även gavs uppdraget att hålla kontakten till konsulatets företrädare, samt informera konsulin i alla frågor rörande demilitariseringsarbetet.

Frågan om fältbefästningarna var dock inte löst i och med detta, utan skulle förbli en av de stora tvistefrågorna ända fram till årsskiftet. Betydelsefullt var emellertid att man nu för första gången aktiverat Moskvafördragets artikel 3, dvs. Sovjetunionens rätt att begära gemensam undersökning. Inom kort skulle fler liknande krav komma.

Sjöbevakningens båtar

Den 4 november 1940 sände konsul Or-

lenko följande skrivelse till landshövdingen:

”Härmed har jag äran via Er informera Er regering, att i Ålands skärgård finnes bestyckade finska fartyg och katrar försedda med 45 mm kanoner, maskingevär och sjunkbomber. Närvaron av bestyckade fartyg i dessa vatten strider mot principen i det mellan Sovjetunionen och Finland slutna fördraget om Ålandsöarnas demilitarisering. Med stöd av ovannämnda fördrags artikel 3, ber jag att Er företrädare ofördröjligen kommenderas att utföra en gemensam undersökning i denna sak, samt sända mig en förteckning över alla fartyg som finns i vattnen i Ålands skärgård.”

Anklagelsen var allvarlig och riktades mot den åländska sjöbevakningen och dess fartyg, som en månad tidigare flyttats tillbaka under civilt styre. Före kriget hade hela sjöbevakningsväsendet varit underställt Inrikesministeriet, där fartyg och båtar endast haft lättare beväpning, främst maskinpistoler och gevär, ifråga om VMV-båtarna även 20 mm automatkanoner. Senhösten 1939 hade dock sjöbevakningen underställts Sjöstridskrafterna, varefter särskilt det åländska distriktet fått kraftig förstärkning. Först den 8 oktober 1940, samma dag som riksdagen beslutade godkänna Moskvafördraget, beordrade Mannerheim att Ålands sjöbevakningsdistrikt omedelbart skulle lösgöras och ensamt på nytt underställas Inrikesministeriet. Först då började den krigstida beväpningen avlägsnas.⁴

Överstelöjtnant Sario utsågs nu för andra gången till finländsk befullmäktigad,

4. För närmare uppgifter om sjöbevakningens historia, se Gustavsson (2010): *80 år på havet. Sjöbevakningen på Åland 1930-2010*, PQR, Mariehamn.

och sändes den 12 november till Mariehamn, tillsammans med juridiske rådgivaren Tauno Suontausta från Utrikesministeriet och en auktoriserad tolk. Under eftermiddagen hölls ett första möte med Orlenko, Pigorov och Savvin, där man lade upp riktlinjerna. De egentliga förhandlingarna fördes under de två följande dagarna. Från finländsk sida överlämnades en fullständig förteckning över sjöbevakningens enheter, deras storlek, maskinstyrka, beväpning osv. Därefter genomfördes detaljgranskning på plats i hamnen i Mariehamn och i Eckerö.

I sin reserapport konstaterade Sario senare att det inte varit fråga om förhandlingar i egentlig mening. Konsul Orlenko hade behållit hävdats att inga som helst finländska beväpnade eller för militära ändamål lämpade fartyg skulle få finnas inom Ålandszonen, och att sådana inte ens skulle få besöka zonen. Trots förklaringar om att det i detta fall rörde sig om den civila sjöbevakningen, som enligt 1921-års konvention gavs rättighet att upprätthålla sjöpolis-, tullövervaknings- och räddningstjänst på Åland, gav inte Orlenko med sig en tum utan försökte tydligt ignorera hela konventionen. När det gavs samma undersökningsprotokollet skulle sammanställas var positionerna därför helt låsta. Till sist löstes det hela genom att vardera parten under varsin paragraf fick lägga fram sina vitt skilda åsikter, varpå de fyra exemplaren kunde undertecknas den 14 november.

Sjöbevakare och lotsar

Den 20 november 1940 sände Orlenko en ny skrivelse till landshövdingen, där han hävdade att "på Ålandsöarna finns nu ett stort antal militärpersoner i sjöbevakningens och lotsverkets tjänsteuniformer". Han krävde därför snarast möjligt

en ny gemensam undersökning enligt artikel 3. Regeringens befullmäktigade blev denna gång enbart Tauno Suontausta från Utrikesministeriet, biträdd av statssekreterare Erik Gabrielsson från Inrikesministeriet.

Den 28 november hölls ett första möte i konsulatet i Mariehamn. Konsul Orlenko uppträdde visserligen vänligt, men redan från början märktes djupa meningsmotsättningar. På en direkt fråga erkände emellertid Orlenko att han inte kände till några konkreta fall där militärer skulle ha gått omkring förklädda till sjöbevakare eller lotsar, utan att hela affären främst syftade till att få fram detaljerade uppgifter om sjöbevakningens och lotsverkets personalstyrka på Åland.

Ifråga om sjöbevakningen överlämnade Suontausta en detaljerad förteckning över den totala styrkan som för tillfället bestod av 177 man. Eftersom fem av fartygen inom kort skulle överföras till sina egna distrikt, skulle kvar inom det åländska distriktet finnas 144 tjänster, varav 10 för tillfället var obesatta och 4 andra innehades av kvinnor (telefonister). Detta skulle jämföras med hela sjöbevakningsväsendet som omfattade totalt ca 600 tjänster.

Från finländsk sida betonades särskilt att det var fråga om en civil sjöpolisstyrka som behövdes för att enligt gängse bestämmelser kunna upprätthålla ordning och säkerhet längs rikets havsgränser, samt att denna var helt i enlighet med 1921-års konvention. Enligt Orlenko var emellertid hela sjöbevakningen att betrakta som en militär styrka, varför "alla sjöofficerare, sjöunderofficerare och -tjänstemän som benämnes sjöbevakningen [...] samt deras beväpning (gevär, maskingevär, kanoner osv) omedelbart måste bortföras från Åland i enlighet

С. С. С. Р.

КОНСУЛЬСТВО СССР

на Аландских островах
в гор. Мариенхамне

20. XI 1940 г.
№ 39

ПРЕДСТАВИТЕЛЮ ФИНЛЯНДСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

на Ал ан д а х - г. ОСТЕРБЕРГ.

Настоящим имею честь через Вас сообщить Вашему Правительству о том, что на Аландских островах до сих пор остается большое число военных чинов в форме морской стражи и лодчанов.

На основании ст. III Соглашения между СССР и Финляндией о демилитаризации Аландских островов, прошу срочно выслать уполномоченного представителя для расследования этого вопроса на месте и установления по договоренности с Советским Консульством допустимого числа вышеупомянутых чинов на Аландских островах.

КОНСУЛ СССР В МАРИЕНХАМНЕ:

Н. Орленко

/ОРЛЕНКО/

г. Мариенхамн

20/XI-1940г.

Konsul Orlenkos originalskrivelse till landshövding Österberg den 20 november 1940, med krav på undersökning gällande militära tjänstemän förklädda till sjöbevakare och lotsar.

med fördragets artikel 1." Konsuln beto-
nade även att det nya Ålandsfördraget var
det enda dokument som ägde giltighet i
denna fråga, och att han överhuvudtaget
inte behövde fästa någon uppmärksamhet
vid 1921-års konvention.

Som ett undantag kunde han dock

tänka sig att man på Ålandsöarna statio-
nerade en sjöbevakning på maximalt 30
man (1 sjöofficer, 4 underofficerare och
25 man) utan tunga vapen. Alla övriga
måste ofördrojligen bort. När Suontausta
anmärkte att detta förslag skulle innebä-
ra att sjöbevakningen på Åland skulle ha

ungefär samma personalstyrka som Sovjetunionens konsulat nu hade – som konsuln tidigare hävdade var otillräcklig för att kunna granska alla öar – svarade inte Orlenko, ”utan ryckte bara på axlarna”.

Ifråga om lotsdistriktets personal fördes bara kortare diskussioner. Suontausta överlämnade en lista över fartyg, lotsstationer och fyror liksom över den totala besättningen på 102 man. Här begärde Orlenko mer tid för att studera lotsarna och för att göra egna undersökningar. Uppenbarligen upptäcktes ingenting onormalt, och den 30 november kunde det formella protokollet undertecknas i fyra exemplar. Upplägget var detsamma som föregående gång: under paragraf 1 presenterades den finländska åsikten, under paragraf 2 den helt motsatta sovjetiska.

Den 17 december tog även sovjetiska legationen i Helsingfors upp bemaningsfrågan. Minister Zotov krävde nu att *både* sjöbevaknings- och lotsdistriktets personal måste minskas, och att dessa *tillsammans* skulle få omfatta högst 30 personer. I sin svarsnot den 28 december konstaterade dock Utrikesministeriet mycket tydligt att någon förminskning av personalen på Åland definitivt inte skulle komma på fråga, och att det hela inte var ett demilitariseringsärende. Tydligt nöjde sig motparten med detta svar eftersom ärendet ganska snart försvann från dagordningen.

Mineringarna

Av de mineringar som hade lagts ut senhösten 1939 hade en del sveps redan under sommaren 1940. Två mineringar fanns dock fortfarande kvar, en mindre i Kökarsfjärden samt en större ute vid Märket. I början av oktober, strax innan fördraget undertecknades, hade Utrikesministeriet tagit upp frågan med Hu-

vudstaben och bett dem börja förbereda att svepa minorna. Men konsul Orlenko hann före. Den 12 oktober skrev han till landshövdingen:

”[...] fördraget om Ålandsöarnas demilitarisering kan inte uppfyllas om man inte fullständigt förstör de minfält, som är utlagda under krigstillståndet. Jag ber därför att få mig tillsänt en minkarta samt en företrädare som känner de utförda mineringsarbetena och som är befullmäktigad att uppgöra en plan för hur minfälten skall förstöras.”

En dryg vecka senare begärde Orlenko på nytt att få tillgång till minkartorna, samt att konsulatets kontrollanter på plats skulle få följa med minsvepningsarbetet. Minkartorna var dock en känslig fråga, sannolikt på grund av att motsvarande mineringar även ingick i de nya finländska planerna. Men efter att såväl Zotov i Helsingfors som Vysjinskij i Moskva tagit upp frågan, torde kartor över de två aktuella områdena ha överlämnats.

Arbetet med att svepa minorna inleddes väster om Kökar den 23 oktober och pågick i en dryg vecka, men av totalt 49 utlagda påträffades dock bara 13. Av dem flöt tolv upp till ytan och kunde desarmeras och bärgas, medan en exploderade i svepet. Övriga ansågs ha förstörts av isar och stormar. Vid en kontrollsveping den 3 november fanns konsulatets representanter ombord. Oturligt nog påträffades nu ytterligare en mina, som av isen förts långt utanför det egentliga minfältet. Följden blev att det dröjde till den 17 december innan ett gemensamt protokoll kunde undertecknas.

Den 5 november inleddes motsvarande arbeten ute vid Märket i norra Ålands hav. På grund av dåligt väder och det faktum att vare sig fartyg eller utrustning

lämpade sig för minsvepning till havs, drog arbetet ut på tiden och kunde slutföras först några dagar före jul. Redan den 21 november hade emellertid Orlenko tröttnat på att vänta och sände åter en skrivelse till landshövdingen. Där påpekade han att arbetet gick alltför långsamt, och att av totalt 391 minor som lagts ut i området hade man dittills bara lyckats finna 18.

Konsuln krävde därför att ytterligare minsvepningsenheter måste sändas till Åland. Ärendet gick därefter vidare till Helsingfors där Zotov i en formell verbalnot krävde att styrkan med det snaraste måste ökas 2-3 gånger. Från finländsk sida var dock ett sådant krav omöjligt att uppfylla, all tillgänglig utrustning var redan insatt på Åland.

Först den 19 december kunde minröjningsarbetet äntligen avslutas ute i Ålands hav. Då hade man oskadliggjort totalt 65 minor, varav 50 hade flutit upp och kunnat desarmeras. Resten hade exploderat. De två sista dagarna hade tjänstemän från konsulatet kunnat följa arbetet på plats. Efter krav på ytterligare kontrollsvepningar i farlederna förbi Eckerö och Kökar, kunde ett gemensamt protokoll undertecknas den 21 december. I praktiken skulle det dock dröja till den 20 januari 1941 innan marinstaben i Helsingfors officiellt kungjorde att den åländska skärgården och vattnen runtom numera var helt fria från minor.

Slutdokumentet

Efter ytterligare kontroverser gällande bevakningstorn och baracker – där de förstnämnda revs och en del av de senare lämnades kvar – hade man i slutet av december 1940 äntligen enats om att samtliga befästningar demolerats. Kvar fanns nu bara den svåraste frågan: hur skulle

man dokumentera att Åland verkligen var demilitariserat? Detta skulle visa sig bli ett besvärligt tvisteämne för månader framåt.

Under förhandlingarna i Mariehamn 13-15 november begärde Orlenko att demoleringsarbetet skulle konstateras i särskilda protokoll, som analogt med de tidigare undersökningsprotokollen skulle undertecknas av såväl den finländske som den sovjetiske företrädaren. Han ville också att protokollen skulle upprättas områdesvis, alltefter arbetet fortskred och enskilda områden blev klara. Detta gick regeringen i Helsingfors med på, och den 16 november gavs därför fullmakt åt överstelöjtnant Ehrnrooth, detta eftersom han redan ledde arbetena på plats på Åland.

Problemen började när Orlenko vid samma tid överlämnade sitt förslag till protokoll. Från finländsk sida kunde man inte acceptera att det i texten talades om *militära befästningar som finländska militärmyndigheter har uppvisat* – vilket kunde tolkas som att det ännu fanns kvar anläggningar som inte uppvisats. Därtill ville Helsingfors ha med en skrivning om att aktuella områden nu i sin helhet var demilitariserade i enlighet med fördraget. Orlenko höll emellertid behårt fast vid sina formuleringar. Han konstaterade också att om man efter undertecknandet påträffade ytterligare anläggningar skulle Finland anses ha brutit mot fördraget, varvid han skulle komma att kräva förnyad undersökning enligt artikel 3. Hela ärendet hamnade därmed i ett dödläge, varför Paasikivi i Moskva ombads diskutera textfrågan med Utrikeskommisariatet. Under tiden uppstod nya komplikationer.

I en skrivelse den 25 november meddelade Orlenko att finländska regeringens

befullmäktigade nyss hade försäkrat att det inte fanns några befästningar kvar i Ålandszonen – trots det hade konsulatets tjänstemän upptäckt sådana i Lemland Flaka den 11 och i Eckerö Torp den 23 november. Därtill hade man den 22 november uppmärksammats på befästningar som höll på att demoleras på Bässkär i Kökars skärgård, och som tidigare inte redovisats. Konsuln krävde nu omedelbart förteckningar över vilka ytterligare anläggningar som inte visats, samt vilka som demolerats utanför konsulatets kontroll.

I verkligheten var det hela ganska oskyldigt. Vid stranden av Flakaviken hade man påträffat ca 40 små skyttegropar och en 120 m lång skyttegrav. I terrängen i Torp handlade det två stora gropar som var tänkta att byggas till manskapsskydd, och på Kökar om fyra enkla maskingevärnsnäten av jord och sten, som demoleringsmanskapet höll på att förstöra just vid konsulatets besök. Detta var definitivt inte anläggningar som finländska myndigheter medvetet försökt dölja.

I början av december hade man äntligen enats om att alla anläggningar slutgiltigt demolerats, varefter Huvudstaben överlämnade en ny, kompletterad lista över allt som man överhuvudtaget kände till. På begäran lämnade Ehrnrooth dessutom en skriftlig garanti att ingenting mer fanns att hitta.

Efter att problemet med barackerna även fått en lösning, hade man i mitten av januari 1941 slutligen kunnat enas om 29 av totalt 33 områden. De fyra kvarvarande stötestenarna gällde de områden i Hammarland och Eckerö där Orlenko i november hade krävt gemensam undersökning. Han vägrade nu underteckna dessa protokoll såvida det inte uttryck-

ligen angavs att *Sovjetunionens konsulat har uppdagat dessa befästningar* – en skrivning som den finländska motparten inte kunde godkänna eftersom den innehöll en underförstådd anklagelse. Å andra sidan kunde konsuln inte godkänna Finlands begäran att det i alla 33 protokoll skulle antecknas att området ifråga nu var demilitariserat i enlighet med fördraget. Därmed var läget åter helt läst.

Ännu i mitten av februari 1941 tycktes svårigheterna oöverstigliga, men efter ytterligare finländska eftergifter löstes det hela över en natt. Den 16 februari kunde äntligen Orlenko och Ehrnrooth gemensamt underteckna de 33 protokollen. Därtill undertecknades samma dag ett särskilt protokoll över de rivna luftbevakningstornen, samt ytterligare ett som endast bekräftade att texten i de ryskspråkiga och finskspråkiga protokollen överensstämde med varandra.

Därmed var Åland både formellt och i praktiken demilitariserat för tredje gången. Någon officiell skrivning om detta fanns dock inte – i de enskilda protokollen antecknades bara: *Demoleringen av ovanstående befästningar måste anses slutförd.*

Några kommentarer

Demilitariseringsarbetet hade varit en synnerligen komplicerad och utdragen process, med många märkliga turer. Ifråga om konsul Orlenkos hårdnackade agerande måste man minnas att han knappast hade något eget manöverutrymme. Minsta eftergift eller felgrepp utanför direktiven kunde få ödesdigra personliga konsekvenser – redan tidigare hade ju en stor del av Utrikeskommissariatets personal rensats ut och delvis likviderats. Vicekonsul Pigorov hade också vid ett tillfälle konstaterat att vare sig han eller

konsuln kunde fatta beslut ifråga om protokollen, texterna kom färdiga från högre instans. Men inte heller Ehrnrooth kunde agera helt på egen hand, direktiven kom från Utrikesministeriet och från Huvudstaben, men han behövde i varje fall inte frukta personliga repressalier.

Från finländsk sida hade man inledningsvis gjort felet att bara koncentrera sig på de permanenta befästningarna, dvs. de som hade högst stridsvärde, och lämnat demoleringen av de enklare fältbefästningarna till andra hand. Så hade visserligen den svensk-finsk-tyska kontrollkommissionen agerat år 1919, men nu var motparten en helt annan, med helt andra krav. Finland tvingades därför till ständiga eftergifter och kompromisser, vilka klart försvagade förhandlingspositionen. I ett även i övrigt känsligt utrikespolitiskt läge gällde det därför att väga

varje textrad på guldväg för att inte skapa ytterligare oförutsedda problem – och framförallt att inte helt släppa kontrollen över Åland.

Fortsättning följer

Sett i ett större sammanhang agerade naturligtvis Sovjetunionen enbart utifrån ett stormaktsperspektiv. Hösten 1940 hörde hela Finland inklusive Åland fortfarande till den sovjetiska intressesfären, och risken för ett nytt krig var uppenbar. I följande nummer av TiS skall vi därför studera Sovjetunionens militära planering i riktning Åland hösten 1940, med Östersjömarinen som tilltänkt huvudaktör. Där kommer även att ingå en kortare översikt över Moskvafördragets vidare öden efter kriget, och det faktum att fördraget fortfarande gäller ännu idag.

Artikeln fortsätter i TiS nr 3 / 2014.

TIDSKRIFT I SJÖVÄSENDET

FÖRSTA UTGIVNINGÅR 1836

KUNGL. ÖRLOGSMANNASÄLLSKAPET

- en av de kungliga akademierna -

Redaktör och ansvarig utgivare: Konteramiral Thomas E. Engevall

Redaktionens adress: Junibacken 9, 135 54 TYRESÖ

Telefon: 08-798 7139, alt. 070-588 7589, E-post: editor@koms.se

Plusgiro: 125 17-9, Bankgiro: 446-3220, Organisationsnummer: 935000-4553

Ärenden om prenumeration och övriga administrativa ärenden rörande tidskriften hänvisas till samma adress.

Kungl. Örlogsmannasällskapets postadress:

Teatergatan 3, 1 tr, 111 48 STOCKHOLM

Telefon: 08-664 7018,

E-post: akademien@koms.se

Hemsida: www.koms.se

Plusgiro: 60 70 01-5, Bankgiro: 308-9257, Organisationsnummer: 835000-4282

Kungl. Örlogsmannasällskapets biblioteks adress: Amiralitetstorget 7,

371 30 KARLSKRONA Telefon/Telefax: 0455-259 93, E-post: librarian@koms.se

Tidskrift i Sjöväsendet utkommer med minst fyra till fem nummer årligen. 2014 utkommer fem nummer (mars, juni, september, november och december). En ettårig prenumerationen kostar 250:- för prenumeranter med postadress inom Sverige och 350:- för prenumeranter med utrikes postadress. Avgiften betalas till plusgiro nr 125 17-9 (glöm ej ange namn och adress!).

Om Kungl. Örlogsmannasällskapet så beslutar kan författaren till införd artikel belönas med akademiens medalj, hedersomnämning och/eller penningpris.